

Rainer M. János: Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században.

Osiris Kiadó, Budapest, 2023. 285 oldal

Mi végre? – teszi fel a kérdést példás önreflexióval kötete zárófejezetében a szerző. Miért fontos a szocializmus hazai tervezőinek és újratervezőinek gondolataival foglalkozni, ha azok többsége nem eredményezett érdemi változást a politikai gyakorlatban, kigondolók pedig jobbra külhoni vagy belső száműzetésben, meghasonlásban, vagy, Cseh Tamás fordulatával élve „egy presszóban, holtan” végeztek? Még égetőbb a kérdés bő negyven évvel Margaret Thatcher *there is no alternative* jelmondatát követően, amikor a Slavoj Žižekhez és Fredric Jamesonhoz kapcsolt bonmot-val élve lassan már könnyebb elképzelni a világ végét, mint a kapitalizmusét, és amikor a poszt- vagy neomarxista irányzatok ugyan fel-fel-sejlenek egyes folyóirat-szerkesztőségek, egyetemi tanszékek vagy könyvkiadók figyelmének horizontján, de a neoliberalizmus és a „progresszió” lényegében már kilúgozott mindenféle szocializmust vagy szociálist az úgynevezett baloldali politikai diskurzusokból.

Véleményem szerint ezek a körülmények még fontosabbá teszik Rainer M. János vállalását, amelyben a szerző hazai teoretikusok koncepcióit, kritikai reflexióit és alternatív modelljeit mutatja be a 20. századi szocializmus alakítására vonatkozóan. Az eszmetörténet és a diskurzuselemzés megközelítéseire építő szöveg ívét az jelenti, hogy a különböző szerzők és gondolatok egy adott ponton a szocializmus részleges vagy átfogó újratervezésére tettek kísérletet. A diskurzusok kuszaságának feloldása érdekében a szerző azt az egyszerű módszertani elvet követi, hogy „szocialistának” azokat a rendszereket tekinti, amelyek önmagukat ilyen módon határozták meg, valamint elkülöníti a szocializmus három értelmezési rétegét: a marxi programot (*ideáltípus*), a szovjet rendszert (*archetípus*) és a magyar változatot.

E három dimenzió segítségével leírhatóvá válnak a szocializmus hazai kritikai és teoretikus reflexióinak szintjei: elgondolásának és elgondolhatóságának határai és tétjei. Egyrészt mint a jövő társadalmáról éles körvonalakkal nem rendelkező marxi vízió tartalommal való megtöltésének elképzelése, valamint az archetípusban/magyar modellben vélt hiányok, eltévelyedések mentén a létező újragondolása. Előbbi törekvéshez kapcsolhatók az ideáltípust 1945 előtt első-sorban liberális, népi-demokratikus vagy spirituális érvek mentén kritizáló sokszínű megközelítések – mint a keresztényszocialista, liberális szocialista program, és részben Németh László, Bibó István és Veres Péter 1948 előtti gondolatai is –, amelyek vagy embertelennek tartott materializmusát, vagy a nemzeti és vallási alapokat figyelmen kívül hagyó, erőszakosnak érzékelt társadalomalakító hevületét bírálták a marxi programnak.

Az 1948–1949 utáni időszakot egyre inkább a magyar modell (és kisebb részben az archetípus) kritikája jellemezte, nagy vonalakban némileg leegyszerűsítve:

az első időszakban még marxista, emberi jogi alapon, majd később már – az emberi jogi mellett – egyre erőteljesebben technokrata-liberális gazdasági érvek mentén. Míg a heves gyorsasággal alakuló, így kidolgozott programot nem állító, 1956 körüli újratervezések alapvetően egy politikai értelemben vett demokratikus szocializmust – így lényegileg az ideáltípus elveit – kértek számon a magyar modellen, az 1960-as évek elejétől jelentek meg hangsúlyosan a gazdasági modernizáció szempontjai, az utolérés, a hatékonyság és a fogyasztás gazdasági-ideológiai kérdései. Hasonló – ökonómiai – szemlélet határozta meg a gazdasági mechanizmus újratervezésének diskurzusait is, amelyek az ötvenes évek első felétől egészen a rendszerváltásig zajlottak, elsősorban termelési, menedzsmenthatékonyságot kérve számon a magyar modell működésén, érveikben ilyen módon a liberális gazdaságpolitikai elvek beépítésére apelláltak.

Az utolsó pillanat, amikor a szerző az újratervezés diskurzusaiban – elsősorban a szociológiai és filozófiai munkákban – még központi pozícióban detektálja a szocializmust, az az 1970-es évek. Bár az utolérés, fogyasztás, hatékonyság gazdasági fókuszú kérdései ekkor is kiemelt helyen szerepeltek, ezek még a szocialista társadalom ideális felépítésének és működésének kontextusában nyerték el tétjüket. Gondoljunk például Heller Ágnes újbaldali megközelítésű életmód-konceptiójára,¹ Konrád György és Szelényi Iván bürokratikus értelmiségi uralmat kritizáló esszéjére² vagy Bence György, Kis János és Márkus György marxista kritikai közgazdaságtant analizáló művére.³ Ezek a szövegek már mutatják a szellemi radikalizálódás mintázatait. Igaz, számos szöveg kéziratban maradt, szerzőik pedig különböző retorziókat szenvedtek el, a radikalizmus ugyanakkor még ekkor is elsősorban a szocializmus belső univerzumában valósult meg: az ideáltípus (vélt eredeti marxi vízió) számonkérése a magyar modellen, vagy az – értelmiség marxizmustól való elfordulásának előfutáraként értékelhető – „Überhaupt” is az ideáltípus kritikája volt. A fordulat betetőzését, a szocializmus eltűnését a diskurzusból a szerző az 1980-as évekre helyezi, amikor a radikalizálódó értelmiségi pozíció egyre erősebben a politikai struktúra átalakítása felé való tájékozódást jelentette a piaci érvek dominanciájával kikövezett úton.

A rendszerváltás pillanatához érve (és persze az azóta eltelt bő három évtized tanulságainak ismeretében) elmondható, hogy az újratervezési kísérletek ellenére két alapvető terület máig megnyugtató válasz nélkül maradt. Egyrészt nem sikerült megteremteni annak a – nem a kapitalizmus által létrehozott – versenyrendszernek a gondolati kereteit, amelyben a szocialista vízió felé nem az erőltetett modernizáció, a folyamatosan növekvő gazdaság vagy utolérés jelenti az abszolút értéket, hanem egy elvontabb társadalmi, morális értékek mentén formálódó világ kereteit körvonalazza, amely közelebb áll az ideáltípus jövőre vonatkozó homályos felvetéseihez. Másrészt – és ez már élesen a hazai jelenkor valósága – a magyar modell sikertelenségének detektálásával együtt a koncepciók

¹ Heller 1968.

² Konrád–Szelényi 1989.

³ Bence–Kis–Márkus 1992.

szintjén sem sikerült szinte semmit sem megtartani abból, ami erre érdemes lehetett volna. Nem sikerült az ideáltípus, de akár a magyar modell tanulságaira reflektáló baloldali diskurzust építeni a rendszerváltást követően, a (neo)liberális krédó reflektálatlan adaptálása, Pogátsa Zoltán fordulatával élve azt jelentette, hogy a „marxistából liberalistává váló értelmiség a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötte”.⁴

A kötet fontosságához és eredetiségéhez alapvetően járul hozzá ez a – vázlatosan felrajzolt – szerkesztési ív. Önmagukban az idézett szerzők (és számos itt megjelenített gondolatuk) nem ismeretlenek a hazai történetírás számára, ugyanakkor a szocializmusról szóló diskurzus horizontális folyamatába való elhelyezésük révén túlmutatnak az egyéni életművek önálló bemutatásán. Ha alaposan olvasunk a sorok között, akkor felfejthető egy szellemi párbeszéd a szereplők és a szférák között, akik és amelyek így vagy úgy, de hatottak egymásra. Csupán egy önkényesen kiragadott példa, mégis beszédes, hogy Jászi Oszkárnak az ideáltípussal és kisebb részben az archetípussal kapcsolatosan 1920-ban megfogalmazott egyes gondolatai mennyire profetikusan hatnak a közel három évtizeddel később megvalósult magyar modell kapcsán is. „Mindenirányú kényszer elkerülhetetlenül vezet az elviselhetetlen bürokráciához, ahol a bürokraták maguk válhatnak osztállyá” (39), vagyis mintha csak Jászi írt volna kommentárt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kéziratához. Az ilyen és ehhez hasonló kapcsolódások mellett ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy az idézett szerzők gondolatai a koherens ív ellenére sem nyújtanak valamiféle szellemi útmutatást, ahogy maguk a szerzők és a koncepcióik is ellentmondásosak, számos esetben kidolgozatlanok. Amit mégis kínálnak, az egy igen részletes elemző leltár a szocializmus teoretikus önreflexiójának textuális elemeiről. Ezek a nagyon komoly alapossággal megírt, a szövegszintű mikroszkopikussággal, sok idézettel ellátott elemzések emelik a monográfia történettudományos értékét, ugyanakkor a fontos téma szélesebb közönség számára való érthetőségét és követhetőségét alighanem ugyanannyira meg is nehezítik.

A diskurzus textuális leírása és rendszerzése mellett az intézményi gyakorlatok, személyi összekapcsolódások szintje, a beszélők pozíciójának kontextusa, diskurzusban betöltött helyzetének bővebb tárgyalása ugyancsak releváns továbbgondolása lehet ennek a munkának, mert ahogy Rainer M. utal rá, nemcsak a szerzők gondolatai, de az általuk alakított alternatív nyilvánosság megteremtése és formálása is releváns a szocializmus újratervezésének szempontjából. Mindez inkább háttérben meghúzódó szálként, leíró kontextusként jelenik meg. Ezeknek a diskurzusoknak az egymáshoz való viszonya sem minden esetben könnyen szétválazható, a kötet a politikai elit változtatási terveit ugyan elvileg nem tárgyalja, ugyanakkor az 1960–1962 között megrendelt tervek és részben az új gazdasági mechanizmus egyes fejezetei is – annak ellenére, hogy kevés valósult meg belőle – a hivatalos diskurzus részéhez tartoznak. Ha azokat az újratervezőket emeljük

⁴ Idézi: Kőszeghy 2022.

ki, akik a foucault-i értelemben vett diskurzusból kiszorultak,⁵ és így nem voltak olyan hatalmi pozícióban, melynek révén a valóságot alakítani tudták volna, ezáltal viszont az intézményi nehézkedéstől, (ön)cenzurális nyomástól kevésbé szorítva fejezhették ki a szocializmusról alkotott elképzeléseiket, akkor a hivatalos politikusok, társadalomtudósok vagy közírók munkái mellett különösen izgalmas lehet a baloldali művészvilág terveinek helye ebben a dimenzióban. Jóllehet egy ilyen vállalkozás már inkább egy új – más fókusszal és módszertannal dolgozó – könyv témája lehetne, az újragondolási-kritikai erőfeszítések, manifesztók, erős politikai tudatossággal születő műalkotások értelmezése érdekes kontasztot jelenthetne a textuális eszmetörténeti elemzés mellett.

Végső soron érdemes visszatérni az eredeti kérdéshez, hogy miért fontos ez a könyv ma? A politika valósága mellett egyfajta alternatív, egy szigorúan pozitívista perspektívából akár kontrafaktuálisnak is tekinthető történet élesen jelöli ki azokat a problémákat, amelyek mentén az elképzelt és a létező szocializmust alakíthatónak, formálhatónak tekintették. A tervek olyan bifurkációs pontok (válságok, rendszerváltó és/vagy forradalmi időszakok során keletkeztek), amelyeket követően bármennyire más utat is járt be a történelem, alternatívákként mégis útvonalakat kínálnak egy igazságosabb politikai-társadalmi-gazdasági rendszer elképzeléséhez. Bármennyire nem lehetséges visszatérni ezekhez a pontokhoz, azok önmagukban is tanulságosak, az elgondolható világ dimenzióinak megvilágítása révén legalább gondolati szinten mutatnak elágazásokat, reményeket és sok esetben illúziókat a traumákkal tűzdelt, sőt, olykor zsákutcásnak érzékelhető modern magyar történelem valóságához képest.

Mravik Patrik

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bence György – Kis János – Márkus György 1992: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins – Lukács Archívum, Budapest.
- Foucault, Michel 1981: The Order of the Discourse. In: Young, Robert (ed.): *Untying the Text. A Post-structuralist Reader*. Routledge & Kegan Paul, London, 48–79.
- Heller Ágnes 1968: A marxi forradalomelmélet és a mindennapi élet forradalma. *Kritika* (6.) 12. 45–51.
- Konrád György – Szelényi Iván 1989: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest.
- Kőszeghy Ferenc 2022: 50 éve fordult el a magyar értelmiség a szocializmustól, van visszaút? *Mérce* 2022. november 26. <https://merce.hu/2022/11/26/megvalosithato-a-szocializmus/> – utolsó letöltés: 2024. március 19.

⁵ Vö. Foucault 1981.